

“UNIVERSAL KOMPYETENSIYALAR” TUSHUNCHASINING NAZARIY TAVSIFI VA PYEDAGOGIK AHAMIYATI

Saydaliyeva Farzona O'tkir qizi,
Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ijtimoiy va ishlab chiqarish texnologiyalarining jadal rivojlanishi mutaxassislarning malakasiga nisbatan yangi talablar qo'yilishiga olib kelmoqda. Binobarin, zamonaviy sharoitda har bir mutaxassis nafaqat o'z sohasiga aloqador bilimlarni puxta o'zlashtira olishi, shu bilan birga faoliyat jarayonining samaradorligini kafolatlovchi sifatlar – kompetensiyalarga ham ega bo'la olishi zarur. Qaysi sohada bo'lishidan qat'i nazar mutaxassislar tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan kompetensiyalar majmui “universal kompetensiyalar” deb nomlanadi. Universal kompetensiyalarga ega bo'lish bo'lajak o'qituvchilar uchun qanchalik ahamiyatga ega? Maqolada ana shu xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, tayanch kompetensiya, asosiy kompetensiya, universal kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik kompetentli.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ «УНИВЕРСАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ»

Сайдалиева Фарзона Уткир кизи,
Стажер-исследователь ТГПУ имени Низами

Аннотация. Стремительное развитие социальных и производственных технологий приводит к новым требованиям к квалификации специалистов. Поэтому в современных условиях каждому специалисту необходимо не только уметь владеть знаниями, относящимися к его области, но и обладать качествами - компетенциями, гарантирующими эффективность процесса деятельности. Совокупность компетенций, которыми должны овладеть специалисты вне зависимости от сферы их деятельности, называется “универсальными компетенциями”. Насколько важно приобретение универсальных компетенций для будущих учителей? В статье речь идёт об этом.

Ключевые слова: компетенция, ключевая компетенция, базовая компетенция, универсальные компетенции, компетентность, профессиональная компетентность, педагогическая компетентность.

THE CONCEPT OF «UNIVERSAL COMPETENCES». THEORETICAL DESCRIPTION AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

Saydaliyeva Farzona O'tkir qizi,
Intern-researcher of TSPU named after Nizami.

Annotasion: The rapid development of social and production technologies leads to new requirements for the qualifications of specialists. Therefore, in modern conditions, each specialist needs not only to be able to possess knowledge related to his field, but also to possess qualities - competencies that guarantee the effectiveness of the activity process. The set of competencies that specialists must master, regardless of their field of activity, is called “universal competencies”. How important is the acquisition of universal competencies for future teachers? The article is about the aforementioned issues.

Key words: competence, key competence, basic competence, universal competence, universal competences, competence, professional competence, pedagogical competence.

Mavjud ilmiy adabiyotlar hamda tadqiqotlarning mazmunini o‘rganish “kompetensiya” tushunchasining dastlab psixologiyada Deniel Kats tomonidan 1955 yilda qo‘llanilgani ma’lum bo‘ladi. Mazkur tushuncha pedagogikada 1957 yil [10, p. 206] da ilk marta qo‘llanilgan.

Lug‘aviy ma’nosiga ko‘ra, “kompetensiya” (“competo”) tushunchasi lotin tilidan tarjima qilinganda “erishyapman”, “munosibman”, “loyiqman” degan ma’nolarni anglatadi. Nazariy tavsifiga ko‘ra esa kompetensiya: 1) mutaxassis tomonidan yaxshi o‘zlashtirilgan bilimlar doirasi bo‘lib, u yaxshi o‘zlashtirgan ko‘nikma, malaka va tajriba negiziga tayanadi hamda o‘z navbatida tegishli faoliyatni amalga oshirish yoki qo‘yilgan vazifalarni bajarish qobiliyati [11]; 2) muayyan davlat organi (mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi; u yoki bu sohadagi bilimlar, tajriba[7]; xodimning kasbiy faoliyatda bilimlar, ko‘nikmalar, mahorat va tajribani qo‘llash qobiliyati [1].

Deniel Kats mutaxassis faoliyatida yuqori samaradorlikni ta’minlovchi omillarni tadqiq etar ekan, aynan kompensiyaga egalik kasbiy samaradorlikka erishishda kutilgan natijalarni qo‘lga kiritishga yordam beradi, degan xulosaga kelgan. Muallifning fikriga ko‘ra, XX asrning 50-60-yillarida sanoatlashish, industrial vaziyat, xodimning texnik qurilmalar bilan ishlay olish talabi, ishlab chiqarish jarayonining asosini tashkil qiluvchi ijtimoiy munosabatlar mazmuni barcha sohalarning mutaxassislarida funksional, boshqaruv, kommunikativ hamda konseptual kompetensiyalarning namoyon bo‘lishini taqozo etadi. Deniel Kats qayd etilgan kompetensiyalar negizida muayyan bilim va malakalar aks etishi, zarur deb hisoblagan. Chunonchi (1-jadval):

1-jadval

Mutaxassislar tomonidan o‘zlashtiriladigan kompetensiyalar (Deniel Kats g‘oyasiga ko‘ra)

№	Turlari	Ularda aks etadigan bilim va malakalar
1.	Funksional kompetensiya	Muayyan ishni bajarish uchun taqozo qilinadigan texnik ekspertizaga taalluqli bo‘lgan bilim va malakalar
2.	Boshqaruv kompetensiyasi	Resurslarni rejalashtirish, tashkil qilish va ulardan foydalanish uchun zarur bo‘lgan bilim va malakalar
3.	Kommunikativ kompetensiya	Atrofdagilar bilan o‘zaro munosabatni tashkil qilish uchun taqozo qilinadigan bilim va malakalar
4.	Konseptual kompetensiya	Mavhumlik darajasidagi g‘oyalarga muvofiq faoliyatni rejalashtirish va mushohada yuritish uchun zarur bo‘lgan bilim va malakalar

XX asrning 70-yillarida Germaniyaning Mehnat bozori va kasbiy tadqiqotlar instituti (Institut für Arbeitsmarkt-und Berufsforschung – IAB)

hamda Federal Mehnat byurosi tomonidan e’lon qilingan ma’lumotnomada “tayanch kompetensiyalar” (yoki “tayanch malakalar”) tushunchasi ilk bora tilga olingan bo‘lib, ular asosida kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish imkonini beruvchi malakaviy talablar ishlab chiqildi. 1974 yilda nemis olimi Diter Mertens (Dieter Mertens) taraqqiyotning tezkor rivoji mehnat bozorida mutaxassisning kasbiy tayyorgarligiga nisbatan ehtiyojning yuzaga kelishini belgilovchi tezlikning oshib borishi sababli mazkur malakaviy talablar o‘z qiymatini yo‘qotadi, degan qarashni ilgari suradi. Muallif tobora jadallashayotgan ijtimoiy munosabatlar fonida malakaviy talablarning tezkor yangilanishi maqsadga muvofiq, deb topgan. Uning fikriga ko‘ra, ta’lim amaliyotining bir tomonlama yo‘naltirilishi, bo‘lajak mutaxassislar sifatida talabalar tomonidan predmetlar bo‘yicha tor va maxsus kasbiy ko‘nikma hamda

malakalarning o'zlashtirilishiga qo'yiladigan talabni inkor qilish pedagogik jihatdan to'g'ri yo'l sanaladi. Aksincha, talabalarda bir ixtisoslik doirasidan chiqqan holda ahamiyatli kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadga muvofiq ekaniga urg'u beradi [13, s. 179].

Diter Mertens (Dieter Mertens) yuqori darajada industrial rivojlanish istiqbolini ko'ra olgan holda tezkor o'zgarishlar jarayonida mutaxassis yoki bo'lajak mutaxassislarning ular tomonidan qisqa muddatlarda yangilanadigan bilimlarni oson, hech bir qiyinchiliksiz o'zlashtirish imkoniyatini ta'minlovchi kompetensiyalarga ega bo'lishi darkorligini anglagan. U bu kompetensiyalarni "tayanch kompetensiyalar" deb atagan va ular nafaqat kasbiy, balki nokasbiy xarakterga ham ega bo'lishi zarurligiga e'tiborni qaratgan. Bir so'z bilan aytganda, tayanch kompetensiyalar jamiyatning yuqori darajada sanoatlashuvi, qolaversa, bozor munosabatlari asosida rivojlanishi sharoitida mutaxassislarning tezkor o'zgarishlarga oson moslashishi uchun poydevor bo'lishi kerak. Shuningdek, garchi shaxs kasbiy faoliyatni to'xtatganida ham uning hayotiy ehtiyojlarini qondirishga yordam berishi darkor [14, pp. 238-254].

I.A.Zimnyayaning yondashuviga ko'ra, tayanch kompetensiyalar – jamiyatning har bir a'zosi muvaffaqiyatli ravishda hayotiy va kasbiy o'sishga erishishi uchun o'zlashtirilishi zarur bo'lib, turli vaziyatlarda ijobiy samarani ta'minlay oladigan universal bilim, ko'nikma, malaka, qobiliyat va xulq-atvor modeli hisoblanadi" [3, s. 36-37].

1992 yilda Yevropa Kengashining "Yevropada o'rta ta'lim" loyihasi [9, s. 7] da "universal kompetensiyalar" tushunchasi qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik ular tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilingan. Muqobil tushunchalar orasida "tayanch malakalar", "asosiy kompetensiyalar", "metapredmet (bir predmet doirasida bo'lmagan) kompetensiyalar", "XXI asr uchun ahamiyatli bo'lgan malakalar", "hayotiy kompetensiyalar" kabi variantlar ommalashgan. Misol uchun, universal kompetensiyalar akademik I.A.Zimnyayaning ishlarida "tayanch kompetensiyalar" (2003-2004 yy.) [4, s. 5], D.A.Maxotin, Yu.V.Frolovning tadqiqotlarida "asosiy kompetensiyalar" (2004 y.) [6, s. 21], "Oliy pedagogik ta'lim (OPT) bo'yicha federal-davlat ta'lim standartlari (FDTS)ni ishlab chiqish bo'yicha metodik tavsiyalar" (Rossiya)da esa "umumiy kompetensiyalar", "Oliy pedagogik ta'lim (OPT) bo'yicha federal-davlat ta'lim standartlari (FDTS)" (Rossiya) [5, s. 19]da esa "universal kompetensiyalar" deya turlicha talqin etilgan.

Bizning fikrimizcha, tegishli kompetensiyalarning "universal" deya talqin qilinishi to'g'ridir. Binobarin, universallik faoliyat turi, yo'nalishi, maqsadi, uni amalga oshiruvchi shaxsning ijtimoiy maqomi, yosh darajasi, kasbiy yoki hayotiy tajribasidan qat'i nazar barcha ijtimoiy sub'ektlar uchun birdek taalluqli ekanini anglatadi.

Xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy bahslar yakunida esa "universal kompetensiyalar" tushunchasini til iste'moli uchun yagona kategoriya sifatida qabul qilish to'g'ridagi xulosaga kelingan. Shu bois manbalarda tayanch, asosiy, umumiy sifatleri bilan tilga olingan kompetensiyalar aynan universal kompetensiyalar ekanini aytib o'tish joiz.

Bo'lajak mutaxassislari, xususan, bo'lajak o'qituvchilarning universal kompetensiyalarga ega bo'lishi ularning mehnat borzorida yuzaga keladigan kuchli raqobatga bardoshli, talabgir mutaxassis bo'lishi, nufuzli ish o'rni bilan ta'minlanishi, vaziyat taqozosiga ko'ra kasbiy faoliyat yo'nalishini tezkor o'zgartirishi, yuqori xizmat lavozimlariga ko'tarilishi uchun zamin hozirlaydi.

Universal kompetensiyalar mohiyatida bo'lajak mutaxassisni tayyorlash jarayoniga nisbatan jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi, shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoji, bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarligi hamda mutaxassis tomonidan tashkil qilingan kasbiy faoliyat darajasini belgilovchi mezonlar, attestatsiya davrida e'tirof qilingan sifat, kasbiy e'tirof namoyon bo'ladi. Bu turdagi kompetensiyalarga

egalikning pedagog faoliyat uchun ahamiyati shundaki, o'qituvchi tezkor ijtimoiy o'zgarishlarga oson moslashadi, o'z ustida ishlash, kasbiy mahorat va kompetentligini oshirish yo'lida tinimsiz izlanadi, zarur axborotlarga qiyinchiliksiz ega bo'ladi, ijtimoiy sub'ektlar bilan to'siqlarsiz muloqot qila oladi, ta'lim oluvchilar faoliyatini muammolarsiz boshqaradi, o'zining kasbiy faoliyati natijalarini to'g'ri baholaydi, istiqbol faoliyati yo'nalishini ijtimoiy talablarga muvofiq samarali belgilaydi.

Elektron manbalardan biri [12]da "universal kompetensiyalar" tushunchasi shunday ta'riflanadi: universal kompetensiyalar – shaxs sifatleri bo'lib, ular kasbiy faoliyatning barcha yo'nalishlarida muvaffaqiyatga erishishni ta'minlaydi. Manbada bildirilgan fikrda bir o'inda xatoga yo'l qo'yilgan. Ya'ni, "kasbiy faoliyatning barcha yo'nalishlarida muvaffaqiyatga erishishning ta'minlanishi"ga universal kompetensiyalar yordamida emas, balki maxsus (kasbiy) kompetensiyalar tufayli erishiladi. Universal kompetensiyalar esa o'z mohiyatiga ko'ra, shaxs hayotining kasbiy va nokasbiy, boshqacha aytganda, shaxsiy jabhalarida ham uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga yordam berishi zarur.

Manbada universal kompetensiyalar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: maqsadni qo'ya va ularga erishishni rejalashtirish kompetensiyasi; madaniy kompetensiya; kommunikabellik; tahlil qilish qobiliyati; liderlik sifatleri; loyihalar ishlab chiqish hamda amalga oshirish malakalari va boshqalar [12].

V.V.Belkina, T.V.Makeyeva tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotda

OTMda bo'lajak o'qituvchilarda rivojlantirilishi zarur bo'lgan universal kompetensiyalarni quyidagicha turlar [2]ga ajratadi (2-jadval):

2-jadval

Universal kompetensiyalarning turlari (V.V.Belkina, T.V.Makeyevaga ko'ra)

№	Turlari	Tegishli kompetensiyalar
1.	Mehnat bozorida mehnat faoliyati va mobil hulq-atvorni namoyon qilishga oid kompetensiyalar	Tizimli va tanqidiy fikrlash kompetensiyasi; loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga samarali tatbiq qilish kompetensiyasi; jamoada ishlay olish va liderlik kompetensiyasi; kommunikativlik kompetensiyasi; turli milliy madaniyatlar o'rtasidagi hamkorlik
2.	Shaxs hayotini tashkil etishda ahamiyatli bo'lgan kompetensiyalar	O'z-o'zini rivojlantirish; shaxsiy salomatlikni muhofaza qila olish
3.	Yer sharida hayot mavjudligi va davomiyligini saqlashga oid kompetensiya	Hayotiy faoliyat xavfsizligini ta'minlay olish kompetensiyasi

Bildirilgan fikrlarni shu tarzda umumlashtirish mumkin bo'ladi: universal kompetensiyalar shaxs hamda mutaxassisga xos sifatlardir. Ular shaxs (mutaxassis) ga nafaqat kasbiy, balki samarali hayot kechirish yo'lida amalga oshiriladigan kundalik faoliyatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yarata olishi zarur. Universal kompetensiyalar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy tendensiyalar keskin va tezkor o'zgarayotgan axborot, texnologik muhitda umuminsoniy qadriyatlarni saqlab qolish, ularni yangi g'oyalar bilan boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga har bir shaxsning individual kamol topishi, samarali hayot kechirishini ta'minlashi zarur.

Shunday qilib, yuqori darajadagi sanoatlashuv, global axborot va texnologik muhitda mutaxassislarning universal kompetensiyalarga ega bo'lishi o'ziga xos

dolzarblik kasb etadi. Binobarin, ushbu kompetensiyalar mutaxassislarining tezkor o'zgaruvchan vaziyatlarga moslasha olish hamda samarali faoliyat yuritishlariga yordam beradi. Universal kompetensiyalar har bir ijtimoiy sub'ektga nafaqat kasbiy, shu bilan birga kundalik faoliyat samaradorligi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyot va elektron manbalar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida kasbiy malakalar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi faoliyatini tashkil etish choralari to'g'risida"gi 287-son (2020 yil 15 may) Qarori (2-ilova) // <https://lex.uz/docs/4814154>.
2. Belkina V.V., Makeyeva T.V. Konsept universalnykh kompetensiy vysshego obrazovaniya // J. Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. – Yaroslavl: 2018 / <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-universalnyh-kompetensiy-vysshego-obrazovaniya>.
3. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya // J. Vyssheye obrazovaniye segodnya. – M.: 2002. - №5. – S. 36-37.
4. Zimnyaya, I.A. Klyuchevye kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya. – M.: Pedagogika, 2009. – S. 5.
5. Isayeva T.Ye. Klassifikatsiya professionalno-lichnostnykh kompetensiy vuzovskogo prepodavatelya / V sb.: Trudy mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy Internet-konf. "Prepodavatel vysshey shkoly v XXI veke". Sb.4. – Rostov na Donu: Rost. gos. un-t putey soobsheniya, 2007. – S. 19.
6. Maxotin, D.A., Pavlova, A.M. Nazvaniye istochnika: Formirovaniye universalnykh kompetensiy studentov v usloviyax obrazovatelnoy sredy VUZa. – Yekaterinburg, 2007. – S. 21.
7. Kompetensiya // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/kompetensiya-uz>.
8. Kompetensiya // <https://sberuniversity.ru/edutech-club/glossary/932>.
9. Obrazovaniye v Sovete Yevropy. Navyki i kvalifikatsii dlya jizni v demokratii. – Parij: 2015. – C. 7.
10. Pankova T.V. Sushnost, sodержaniye i struktura informatsionno-kommunikatsionnoy kompetentnosti studenta VUZa // Nauchno-metod.elek.j. "Konsept". – M.: 2013. – T. 4. – S. 206.
11. Petrov D. Kompetensiya – eto oblast vashey otvetstvennosti, v kotoroy vy xoroшо osvedomleny (professionalnaya, kommunikativnaya i dr.) // <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/kompetenciya-chto-eh-to-takoe.html>.
12. Universalnye kompetensii // <https://mggu-sh.ru/universalnye-kompetensii>.
13. Cherkashin S.V. Formirovaniye klyuchevykh kompetensiy kak odna iz osnovnykh zadach vysshego obrazovaniya Germanii na etape yego korennoy reformirovaniya // J. Fiziko-matematicheskoye obrazovaniye. – Xarkov: 2017. Vypusk 3(13). – S. 179.
14. Dreyer W., Hößler U. (Hg.): Perspektiven interkultureller Kompetenz. Göttingen: Vandenhoeck & Rureüt, 2011. – pp. 238-254.